חדש על המדף

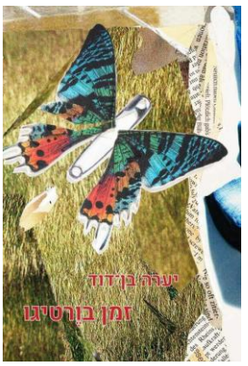

מאת: עופר חן

בין 'עולם אחר על הקצה' לבין 'לא במחול החרבות' הערות לשיריה המאוחרים של יערה בן-דוד

ספרהּ החדש של יערה בן-דוד, **זמן בורטיגו**, הוא פנינה נוספת בשרשרת יצירתה של משוררת נפלאה, אשר בצד העושר הלשוני והתרבותי המובלע בשיריה היא מתייחדת במבטה הרגיש והמעמיק גם מעבר לרדיוס האישי שלה; בספרהּ ישנן, בין היתר, מחרוזות שירים שנכתבו על רקע אירועי הזמן, בהם מגפת הקורונה ואירועי ה-7 באוקטובר. מחרוזות אלו ואחרות משלבות את הרובד הפרטי ברובד הקולקטיבי, התרבותי וההיסטורי. משל לכך נמצא בשירי המסע לדרום אמריקה ובשירי המסע לארמניה, אליהם אתייחס כאן.

השימוש ב'סיפור מסע' כאמצעי ספרותי ידוע ומוכר כבר בספרות הקדומה, משל לכך נמצא בסיפור 'עלילות גילגמש', בסיפור מסעו של יעקב וקורותיו בחרן (בראשית כ"ח-ל"ב) או בסיפור מכירת יוסף וקורותיו במצרים (בראשית ל"ז, מ'-מ"א). בעיקרו של דבר אין לראות ב'סיפורי מסעות' סוגה ספרותית מובחנת, ומבעים שונים של מסעות נמצא בשירה ובפרוזה כאחד.[1] יחד עם זאת, דומני כי ניתן לזהות שני מאפיינים מרכזיים לשימוש במוטיב המסע.

מאפיין אחד הוא סיפור מסע פיזי-ממשי העוקב אחר הגיבור כבר מרגע החלטתו להתנתק ממקומו ולעבור למקום אחר (נתן זך, 'הכנות למסע'[2]; 'המסע הגדול'[3]) עד לתיאור קורותיו וחוויותיו במסעו. דוגמאות לכך נמצא בשירו של נתן יונתן, 'נוקטורנו ברכבת התחתית',[4] או בשירה של לאה גולדברג 'מסע ללא שם': 'אֲנִי פֹּה, כְּלִי פֹּה - / בְּעִיר נָכְרִיָּה / בְּלֵב מוֹלֶדֶת גְּדוֹלָה שֶׁל נֵכָר // חַדְרִי כָּל כָּךְ קָטָן / [...] // הֻלְכְתִּי עִם הַסְּפִינוֹת וְעָמַדְתִּי עִם הַגְּשָׁרִים / וְהָיִיתִי מָטָלֶת בָּרְחוֹב / עִם עֲלֵי הַתִּדְהָר הַנּוֹשָׁרִים'.[5]

המאפיין השני מתבטא במסע מדומיין, שבו מתנתק הגיבור ממקומו, באופן נפשי ומטפורי, ומפליג למסע על גלי הדמיון. בעיקרו של דבר, המסע המדומיין בולט יותר בפרוזה מאשר בשירה, וביטוי מוקדם למופעו נמצא כבר בספרות הדתית, למשל בספר חנוך ובספרות ההיכלות והמרכבה. בעיקרו של דבר, נמצא תיאורים של מסע מדומיין בכל מצבי הזמן. ביטוי למסע בהווה נמצא למשל בשיר הידוע: 'לִבִּי בְּמִזְרָח וְאָנֹכִי בְּסוֹף מַעֲרָב' או בשיר אחר של ר' יהודה הלוי, 'ציון הלא תשאלי': 'מִי יַעֲשֶׂה לִי כְּנָפַיִם וְאָרֵחִיק נְדוֹד, / אָנִיד לְבָתְרֵי לְבָבִי בֵּין בְּתָרֶיךְ! / אֶפֹּל לְאַפֵּי עֲלֵי אַרְצֵךְ וְאֶרְצֶה אֲבָנֶיךְ / מְאוֹד אֶחוֹנֵן אֶת עֲפָרֵיךְ, / [...] / אֶעֱבֹר בִּיעָרֵךְ וְכַרְמְלֵךְ בְּגִלְעָדֵךְ וְאֶשְׁתּוֹמְמָה אֶל הַר עֲבָרֵיךְ'. סיפורי מסע מדומיין בזמן עתיד נמצא, למשל, ב**מסע לארץ-ישראל בשנת ת"ח** של אלחנן לייב לוינסקי המתאר את חזון ארץ-ישראל בשנת 2040, או ב**אלטנוילד** של ב"ז הרצל שנכתב בשנת 1902 ומתאר את 'החברה החדשה' בארץ-ישראל בשנת 1923; מסע מדומיין לעבר משתקף לדוגמה בסיפורו של ש"י עגנון **בלבב ימים**, המתאר את עליית החסידים במאה ה-18.

דומני, כי למרות השימושים שונים במוטיב המסע, רב המשותף בהם על המפריד: בכל מסע, הן הממשי והן המנטלי, משתקפת דיספוזיציה של הכותב, העובר בין חברות, תרבויות וזמנים, המשמשים לו השראה להבעת חזון קולקטיבי-תרבותי, או לכמיהה אישית ופרטית. שימוש ייחודי במוטיב המסע נמצא בשיריה של המשוררת יערה בן-דוד, שבא לביטוי במיוחד בחטיבות השירים: 'עולם על הקצה' ו'לא במחול החרבות'.

בניגוד לשימושים הנזכרים במוטיב המסע בהם נמצא, לרוב, דיכוטומיה ברורה בין זמנים ובין מצבים, משכילה בן-דוד לארוג ביד אמן את המסע המדומיין במסע הממשי; את המסע האישי במסע הקולקטיבי-תרבותי; את ההווה בעבר.[6]

כבר בפתיח לסדרת השירים 'עולם על הקצה', מתברר כי אין ענייננו בשירי מסע מהסוג החווייתי גרידא, אלא במסע המשלב רכיבים היסטוריים ותרבותיים: 'קָנִיתִי גְּלוֹבּוּס מְחֻבָּר לַחַשְׁמַל / שֶׁיֵּאִיר אֶת הַחֶדֶר וְיִרְאֶה לִי / [...] / יָצָאתִי לְטַיֵּל עָלָיו סְחַרְחֶרֶת מִמְּבוֹכִים. / הֻלַּכְתִּי בִּשְׁבִיל הַנְּמָלִים, וְהוֹפ! / מִכָּאן הָאָרֶץ לֹא מִתְעַגֶּלֶת, / מִכָּאן, לְפִי הַתּוֹרָה הַיִּשָּׁנָה, נוֹפְלִים / עִם מַשָּׂא הַפְּרוּר'.[7]

השיר הראשון פותח, אפוא, בהכנות למסע מדומיין על גבי כדור-הארץ המאיר את החדר, כאשר המבנה הכדורי, המשקף את תפיסת המדע המודרני מתכתב עם המדע הקדום על הארץ השטוחה, כאשר המשוררת נעה למעשה, כנמלה נושאת 'משא', בין הווה לעבר.

מכאן יוצאת המשוררת למסע ממשי לדרום-אמריקה, הנפתח בשיר 'הומאז'': 'מִסַּנְטְיָאגוֹ דֶּה צִ'ילֶה גַּלֵּי הָאוֹקְיָנוֹס רָצִים לְאָחוֹר, / מַצְלִיפִים בְּסִפּוּן ה-'Coral', סוּסַת יָם עֲנָקִית בְּדוּדָה, / [...] / בְּמוֹנִיטוֹר הַזְּמַן // לוּסִילָה אַתְּ, קֶרֶן שָׁמֶשׁ נֶחְבֵּאת, / נָקְטָר אַהֲבָה מִן הַמֶּלַח, הָאֶבֶן וְהַמַּיִם'.[8] לכאורה עניינו בתיאור ריאלי של חוויות מסע. אולם, במבט שני מתברר כי המסע בהווה כרוך, מניה וביה, במסע תרבותי לעבר; גלי האוקיינוס אינם נושאים את המשוררת ליעד בהווה אלא דווקא במסע לעבר, 'במוניטור הזמן' - לדמותה של המשוררת הצ'יאליאנית גבריאלה מיסטראל, שנודעה בשמה הספרותי - לוסילה.

דמותה של המשוררת הצ'ליאנית נרמז בשני היבטים. האחד ספרותי-פואטי. לבד משיריה בעלי הגוון הדתי נודעה לוסילה גם בשירי הטבע שלה על 'הים, האבן והמלח', הנזכר בשיר. האחר, ביוגראפי. במוטו שבראש השיר 'הומאז'' מצטטת בן-דוד משיר של לוסילה, שהוקדש לרומליו אורטה, אשר לו היא שמרה אמונים גם לאחר התאבדותו, תוך ויתור על אפשרות של זוגיות ואמהות: 'גּוּפִי אוֹזֵל מִמְּךָ טִפָּה טִפָּה / פָּנַי הוֹלְכִים מִמְּךָ בָּשָׂמָן חָרִישִׁי / הַכֹּל הוֹלֵךְ מִמְּךָ'.[9] רמז להיבט זה בביוגראפיה של לוסילה משתקף לא רק מאזכור 'נָקְטָר אַהֲבָה', הרומז לאהבתה היוקדת לרומליו, אלא גם לליבה השבור ולהתפוגגות הגוף הנרמזים בשירה: 'מִמַּעֲקֶה הַסִּפּוּן הָעֶלְיוֹן אֲנִי יוֹרֶדֶת / לְסוֹף דַּעְתָּהּ. לְמַטָּה / צוּרַת פָּנִים בְּטוּרְקִיז אֲפַרְפַּר מִתְעַרְסֶלֶת, / נְקֻרַעַת, מִתְאַחָה, מִתְפַּזֶּרֶת וּנְמוֹגָה'.[10] נמצא, אפוא, כי מסע השייט הממשי לחופי דרום-אמריקה מצטייר, בו בעת, גם כמסע מנטאלי-היסטורי ותרבותי.[11]

התנועתיות בין הווה לעבר, בין מסע ממשי למסע דמיוני-היסטורי עולה גם מהשיר 'טבועות למחצה': 'בְּפֶן אַנְטוֹנְיוֹ יָם הָאַחְלָמָה נוֹצֵץ וְכָבֶה. / מוּל סְפִינָה מְרִימָה עֹגֶן וְצוֹפֶר / סְפִינָה נְטוּשָׁה מִמַּאֲה אַחֶרֶת עַל חַדֵּי תְּרָנֶיהָ וְרֵקְבוֹנָהּ / רוֹקַחַת אַשְׁלָיָה שְׁדוּדָה שֶׁל תְּנוּעָה פַּסְטֶלִית / וְאֲנִי בְּתוֹכָהּ וְאוּלַי לֹא / מְדֻבֶּרֶת לְעַצְמִי, מְשַׁנֶּנֶת טָעוּת אוֹפְטִית מִמָּקוֹם אַחֵר'.[12] במסע הממשי בסן-אנטוניו, בספינה מודרנית בעלת 'עוגן וצופר', מוצת בדמיונה של המשוררת מסע דמיוני בספינה 'נטושה ממאה אחרת', כאשר המשוררת מצויה מבחינה ממשית בהווה העכשווי ומבחינה מנטאלית בספינה 'ממאה אחרת', בעוד היא מצויה מבחינה פיזית בהווה הממשי והמודרני; התנועתיות בין כאן לשם, בין הווה לעבר, מתכתבת עם ה'סחרחרה' הנזכרת בהכנות למסע, עד כי לא ברור הגבול בין עבר להווה: 'וַאֲנִי בְּתוֹכָהּ וְאוּלַי לֹא'.

אם בחטיבת השירים 'עולם אחר על הקצה' משתלב המסע הממשי במסע מנטאלי, היסטורי-תרבותי הרי שבחטיבת השירים 'לא במחול החרבות', המתארים, לכאורה, מסע תיירותי לארמניה, משתקף בו בעת מסע היסטורי בעל משמעות קולקטיבית-תרבותית.

ב'תור לגלידה', אחד משירי חטיבה זו, אנו עוברים באחת מההווה הממשי לעבר הרחוק: 'בַּתּוֹר לְגְלִידָה בְּיֶרֶבָאן / אִישׁ שִׁשְׁעָרוֹ פֶּחָם יָרֵה לְעָבָר: אַתְּ אַרְמַנִית? / כְּשֶׁהֵבִין שֶׁאֲנִי מִיִּשְׂרָאֵל, נָשָׂה בְּיִידִישׁ / אַחַר חֻתַּךְ בְּאַנְגְּלִית רְצוּצָה: [...] // רְצִיתִי לְהַגִּיד קִין וְיָצָא לִי הֶבֶל / פּוֹעֵר פֶּה / גִ'נוֹסִיד וְהוֹלוֹקוֹסְט // וַאֲנִי פּוֹעֶמֶת בְּלוּחַ לְשׁוֹנִי מִלִּים עֲקֻדּוֹת / אָבָן בְּאָבָן / קֶרֶבָן חַטָּאת / קָרְבַּן אָשָׁם / בְּחַסּוּת שְׁתִיקַת אֱלֹהֵי וְאֱלֹהָיו'.[13]

לכאורה פותח השיר במפגש אקראי ב'תור לגלידה' בבירה הארמנית. דברי הארמני, הרואה את השונה והמבדיל בין העמים, מעבירים אותנו למונולוג פנימי של הדוברת שחשה לא רק את הקשר ה'עקוד' בין שואת הארמנים לשואת העם היהודי, אלא גם את 'קורבן האשם' וה'שתיקה' הן של הטורקי התוקפן והן של גורמים אחרים בעולם ובכללם גם ישראל.

המסע לארמניה כמסע היסטורי איננו מרחיק רק עד שואת הארמנים, אלא מפליג גם להיסטוריה רחוקה יותר ולגורל משותף לשני העמים, כפי שנאמר בשיר 'מנגד': 'שָׁם לְמַטָּה, בְּאֵפְלוּלִית מַדְרֵגוֹת הַשִּׁחְזוּר, / כְּלִמַּת הַחַיִּים וְהַמֵּתִים. / בָּאוֹר הָעַז שֶׁל שַׁלְהֶבֶת-תָּמִיד'.[14] לכאורה, עניינו בתיאור חוויה ממשית של ביקור באתר ההנצחה לקורבנות השואה הארמנית (Tsitsernakaberd) ביירבאן, אשר בחללו לפיד אש, המסמל נצחיות לאומית. אולם האנדרטה הארמנית עם הלפיד בשיר הוא אסוציאציה לאתר הזיכרון ב'יד-ושם', שבו 'נר התמיד' מצוי 'למטה באפלולית'. כאמור, בכך לא סגי; אנלוגיה בין העמים, בעיקר בנתיב דרכם בהיסטוריה, איננה מוגבלת לעבר הקרוב, אלא מרחיקה לתקופה שבה הם התעצבו כעם: 'הִתְכַּדְּרֵר גּוּשׁ הַכָּאֵב שֶׁל מִיסִיס וְהַר נְבוֹ / וְהָיוּ לְאֶחָד'. חתימת השיר מרחיקה לא רק למסע היסטורי, אלא גם למסע מיתי הקושר בין שני העמים באמצעות זיקתם המכוננת להר קדוש; על-פי המיתוס הארמני, ראשית התנצרותם התחוללה למרגלות הר אררט, בדומה לזיקתו של העם היהודי להר סיני או להר נבו, בו שב אלוהים והבטיח את הארץ לעמו. (דברים לד, 1-4).

לסיום, השימוש במוטיב המסע בסיפורת ובשירה קשור בחוויות של מסע ממשי אך גם במסע נפשי-רוחני. הייחוד בשירי המסע של יערה בן-דוד הוא באינטגרציה של כלל נתיבי המסע - הממשי והדמיוני, האישי והקולקטיבי - במארג אחד שיש בו מסר אקטואלי ותרבותי.

---

[1] ראו: חנה נוה, נוסעים ונוסעות: סיפורי מסע בספרות העברית החדשה, ירושלים תשס"ב, עמ' 7-16, במיוחד עמ' 11.

[2] ראו: נתן זך, 'הכנות למסע', כיוון שאני בסביבה, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 131.

[3] הנ"ל, 'המסע הגדול', כל השירים, כרך ראשון, תל-אביב תשס"ט, עמ' 205.

[4] נתן יונתן, 'נוקטורנו ברכבת התחתית', שירים בכסות הערב, תל-אביב 2004, עמ' 245-246.

[5] לאה גולדברג, 'מסע ללא שם', **שירים** (עריכה: טוביה ריבנר), כרך שלישי, בני-ברק 2015, עמ' 31-32. השוו: הנ"ל, 'משירי איטליה', **שירים**, כרך ראשון, בני-ברק 2015, עמ' 159-162.

[6] על מימד הזמן בשירתה של יערה בן-דוד, המשלב הווה בעבר ובעתיד, ראו: הנ"ל, 'לכתוב קולז', לראות מוזיקה', **מקור ראשון**, 6 באוקטובר 2006, עמ' 22-23; הנ"ל, 'אמנות הכלים השלובים', **גג: כתב עת לספרות: ביטאון איגוד כללי של סופרים בישראל**, 23 (2010), עמ' 89-90.

[7] הנ"ל, 'קניתי גלובוס מחובר לחשמל', **זמן בוֹרטיגו**, תל-אביב 2025, עמ' 9.

[8] 'הומאז'', שם, עמ' 10. [9] שם. [10] שם.

[11] הקבלה למסע היסטורי-תרבותי לדמותה של לוסילה בשיר 'הומאז' נמצא בשיר: 'לורקה ב-Café Tortoni', בואנוס איירס', המעלה את זיכרון שהותו הקצרה, והפורה, של לורקה בבואנוס איירס בשנת 1933, את קובץ שיריו, 'רומנסרו צועני', את חזרתו לספרד ואת סופו הטרגי הצפוי: הַפִּגָּה הַשׁוֹקֶקֶת שֶׁלּוֹ בְּקָפֶה טוֹרְטוֹנִי / מְדַשֶּׁנֶת זְמַן שֶׁהָיָה חַף מִשְׁרִיטָה. / [...] // מָה יָּפֶה רִקּוּד הַצוֹעֲנִי / קִינַת רוֹמַנְסֶרוֹ מְקֻרְקַעַת, מָלוֹא עוֹלָם לְבַדִּים וְאֹחֶ. / אֶל תֵּלֵךְ מִכָּאן, פֶּדֶריקוֹ [...] // הוּא יֵשֵׁב שָׁם תָּמִיד לְפָנֶי מְלֶחֶמֶת הָאֶזְרָחִים בִּסְפָרַד. / כְּשֶׁפָּרָצָה, שָׁב לְאַרְצוֹ בִּגְזֵרַת גּוֹרָל מְבִישָׁה'. שם, עמ' 14.

[12] 'טבועות למחצה', שם, עמ' 12.

[13] 'תור לגלידה', שם, עמ' 28.

[14] 'מנגד', שם, עמ' 29.

שירה עולמית

עדנה סנט וינסנט מליי
Edna St. Vincent Millay

תרגום: עופר חן

22 בפברואר, 1892 מיין 19 באוקטובר 1950 מדינת ניו יורק.
הייתה משוררת לירית, מחזאית, פמיניסטית ופעילה פוליטית אמריקאית כלת פרס פוליצר לשירה (1923).
נודעה בסגנון חייה הבוהמי ובפרשיות האהבים הרבות שלה. ביצירות הסיפורת שלה השתמשה בשם העט ננסי בויד (Nancy Boyd)

עדנה סנט וינסנט מליי
באירוע קבלת
פרס פוליצר 1923

נֶבֶל

זַרְעֵי שִׁנְאָה קָשִׁים נָטַעְתִּי,
וָזֶה מִכְּבָר הָיָה עֲלֵיהֶם לִגְדֹּל -
גִּבְעוֹלִים עַזִּים, וּמֵאֲבָקָנִים עָבִים
שֶׁיְּפַזְּרוּ אַבְקַת רַעַל,
וְרֵיחַ עָכוּר, בְּלִתְּיֵ־נָשִׁים,
מִגְּבִיעִים קוֹדְרִים יַעֲלֶה.
עִם שַׁחַר, בְּגַנִּי הַלַּח
נָעַרְתִּי אֶת הַטַּל הַקַּר.
עֲנָפִים דַּקִּים נִנְעֲלוּ אַחֲרַי,
כְּשֶׁהִתְרוֹמְמוּ לְפַנּוֹת לִי מַעֲבָר ;
וְהַפְּרָחִים נִרְדְּמוּ - חִפַּשְׂתִּי מָקוֹם
שֶׁבּוֹ לֹא יִצְמַח דָּבָר נָאֶה.
וְשָׁם, עֵת הָאִיר הַיּוֹם,
כָּרַעְתִּי וְהִבַּטְתִּי סָבִיב :
הָאוֹר הָיָה קָרוֹב, הַדְּמָמָה -
פּוֹעֶמֶת בְּקוֹלוֹת נִסְתָּרִים ;
מִשְׁדֵי שָׁלַפְתִּי אֶת הַשִּׁנְאָה
וּשְׁתַלְתִּיהָ בָּאֲדָמָה.
הוֹי, זַרְעֵי שִׁנְאָה כֹּה מְטֻפָּחִים,
כֹּה קְטַנִּים וְאַכְזָרִיִּים!
כָּפַפְתִּי עַל צְמִיחָתְכֶם
בַּבֹּקֶר, בַּצָּהֳרַיִם, בָּעֶרֶב -
וּבְכָל זֹאת רְפוּיִים אַתֶּם, עֲלוּבִים -
לֹא אוּכַל לְזָקֹף אֶתְכֶם יְשָׁרִים!
הַשֶּׁמֶשׁ חוֹדֶרֶת אֶל גַּנִּי,
אֵין עוֹד פִּנָּה מוּצֶלֶת ;
לֹא עֲרָפֶל, לֹא רְקָבוֹן, לֹא עֹבֶשׁ
שׁוֹרֵד עַל אַף לַהַב.
גֶּשֶׁם מָתוֹק נוֹטָה תַּחַת כָּל עָנָף :
וְאַתֶּם נֶחֱלָשִׁים, וְנוֹבְלִים.

החלום

אֲהוּבִי, אִם אֶבְכֶּה - לֹא יַעֲלֶה וְלֹא יוֹרִיד,
וְאִם תִּצְחַק - לִי לֹא יִהְיֶה אִכְפַּת ;
טִפְּשִׁית אֲנִי לְהַרְהֵר בְּכָךְ,
אַךְ טוֹב הוּא לָחוּשׁ כִּי אַתָּה קָרוֹב.
אֲהוּבִי, בִּשְׁנָתִי חָלַמְתִּי שֶׁהִתְעוֹרַרְתִּי -
אוֹר לִבְנֶה לָבָן, נוֹרָא,
נִשְׁפַּךְ עַל הָרִצְפָּה ; וּמֵאֵיפְשֶׁהוּ, אֵי שָׁם,
תְּרִיס הִתְרוֹפֵף - וְחָרַק!
נָחְבַּט בָּרוּחַ - אַךְ לֹא נָשְׁבָה רוּחַ!
נִבְהַלְתִּי, וּפָנִיתִי אֵלַיִךְ,
שָׂלַחְתִּי יָדִי אֵלַיִךְ לְנֶחָמָה -
וְאֵינְךְ! קַר, קַר כַּתַל.

תַּחַת יָדִי נָח אוֹר הַיָּרֵחַ!
אֲהוּבִי, אִם תִּצְחַק - לִי לֹא יִהְיֶה אִכְפַּת,
וְאִם אֶבְכֶּה - לֹא יַעֲלֶה וְלֹא יוֹרִיד ;
אָה, טוֹב הוּא לָחוּשׁ כִּי אַתָּה קָרוֹב!